

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СВІТЛІ ПРАЦЬ ІВАНА ФРАНКА

Традиції вивчення староукраїнських рукописів склалися поступово. До їх становлення докладали своїх інтелектуальних зусиль численні філологи, серед них одним із найвідоміших був Іван Франко. Він акцентував увагу на особливостях письма (палеографії), нюансах правопису (орфографії), відмінностях друку. Його студії залишаються авторитетними і сьогодні.

У наукових пошуках І. Франка на ниві староукраїнських рукописів можна виділити три проблеми, які є тісно взаємопов'язаними і нерозривними: це – питання виникнення письма і друку та їх ролі в культурній еволюції суспільства, становлення літературної мови та її виразних ознак, питання правопису або принципів орфографії. У висвітленні цих трьох питань, на нашу думку, найбільш повно розкрито погляди вченого на функціонування кириличної графіки та її можливості у відбитті живомовної української фонетики.

Розгляньмо їх у названій послідовності, зберігаючи логіку самого автора.

І. Винайдення письма і друку І. Франко називав “незвичайно штучними і одночасно такими важливими для поступу” фактами. “Письмо стає підставою і початком поступу, розвитку наук і систематичного дослідження природи” [46, 28].

Поява ж кирилиці – одна із нерозгаданих до кінця таємниць нашого письменства, розв'язати яку намагався І. Франко. Учений покликався на матеріали, подані у вступі до Паннонського житія Костянтина, де сказано: “і грамота руская явила ся Богом дана в Корсуні русину, от него же научися філософ Константин” [41, 197], і прийшов до висновку, що “питання про винахід глаголиці досі невияснене вповні <...>, що так звана кирилиця <...>, утворена на підставі грецької унціальної азбуки, виявляє деякі схожості з готицькою азбукою, винайденою Ульффілою у IV віці і вживаною в Криму аж до XIV віку, а деякі букви взяті з єврейського квадратного письма, що все вказує далеко швидше на південну Русь, ніж на Болгарію, як на місце постановки кирилиці” [31, 197]. Дотримуючись погляду, що “так звана кирилиця знана була на Русі ще геть перед Кирилом і Мефодієм” [40, 22], І. Франко з'ясував чимало з того, що стосується появи азбуки і письма на Русі. Проте значно повніше опрацьованими і більш ясними видаються погляди філолога стосовно подальшого розвитку мови і письма в Русі-Україні.

Що ж до письменства Київської Русі, то, на думку І. Франка, “найстарша часть київського літопису, що сягає смерті Святослава, дає нам сліди давно вже розвитої грамотності, досить високо розвинений і історичний та риторичний стиль, багато вироблену мову” [41, 197]. Така мова представлена і в “Повісті врем'яних літ”, що є “найважливішою пам'яткою староруського письменства” [41, 202], у збірнику “Пчела” і ряді інших збережених до нашого часу пам'ятках староруського письменства, постійно збагачуваних за рахунок запозичень з інших мов, бо русичі були знайомі з мовами германськими, перською, сербською та грецькою” [41, 200].

Поява друку розглядалась І. Франком у системі світоглядного перевороту кінця XV ст.: винаходу пороху, відкриття Сонячної системи та морського шляху до Індії, відкриття Америки, проте він схильний стверджувати, що “жоден винахід не справив такого потужного впливу на людство, як винайдення друку” [45, 29].

“Переломним фактом в історії південноруського письменства” учений вважав видання друком п'яти богослужбових книг: “Осьмогласника” (1491), “Часословця” (1491), “Псалтиря” (1491), “Тріоди постниє” і “Тріоди цвітніє”; вони, як і переклад

Франциском Скориною Старого Заповіту Біблії, “були видані мовою, зближеною до народної південно- і білоруської” [41, 227].

II. Староукраїнська літературна мова, як і нація, в естетичній концепції науковця посідає провідне місце. Кожне мовне явище він розглядає під історичним кутом зору. Так, староукраїнська літературна мова XVI ст., незважаючи на несприятливі умови розвитку, “черпала багато з людських діалектів, переймаючи одночасно не мало інтернаціональних слів латинських і німецьких, що приходили до нас чи то через школу, чи то через торгівлю з західними краями, чи то через винахід друку” [41, 226], поступово вибираючись з об’ємів привнесеної церковнослов’янської мови, ставала виразником духовного життя наших предків у ті часи.

І. Франко називав староукраїнську літературну мову XVI ст. “новою літературною мовою” [41, 172], така назва постала в результаті порівняння з мовою давньоруського письменства, яку мислитель характеризує як “важку, церковнослов’янську, тільки де-не-де оживлену місцевими формами і словами” [41, 172]. Нова літературна мова XVI ст. витворилась “при дворах литовських князів і бояр, у князівських канцеляріях та офіційних стосунках; <...> вона хоча і не відмовилась від старої основи, але вільніше зарухалася в формах і композиціях живого народного мовлення і проявила відтінки білоруських, а згодом і українських говорів; при цьому часто домішувались до неї полонізми” [41, 172].

І. Франко звертав увагу і на функціональне розширення староукраїнської літературної мови XVI ст. Мову наукової, суспільно-політичної і культурної сфери цього періоду він називав “макаронічною” [41, 172], і цю “макаронічність” вважав історично виправданою: “історики не мають права забувати, що ця мова була своєрідним і оригінальним витвором тогочасних політичних і національних відносин, а також засобом освіти та живого духовного розвою” [41, 172].

В еволюційному поступу староукраїнської мови XVII ст. не оминає І. Франко і козацьких воєн, “що заповнили собою всю другу половину XVII ст. і страшенно спустошили всю Правобережну Україну, знищили витворені там осередки духовного і літературного життя і припізнали весь її розвиток” [41, 81].

Аналізуючи епоху XVIII ст., учений залишається вірним об’єктивній істині, віддає належне ролі Петра I в духовному та інтелектуальному розвитку Росії, яка саме в петровський період “вийшла на широку європейську арену, що позначилось на її стосунках з Україною” [1]. У цей час Росія намагалась встановити прямі контакти із заходом і переставала потребувати посередництва Києва та схоластичної вченості тогочасної української інтелігенції. Це допомогло українцям зрозуміти, що “треба дбати про українські національні особливості та про задоволення духовних потреб українського народу його рідною мовою і в звичайних для нього, віками витворених формах” [41, 82].

Історія мало сприяла розвитку та навіть збереженню цих форм. Але такий шлях мовного розвитку, на думку І. Франка, “попередив новочасне відродження південноукраїнської нації, розпочате Іваном Котляревським при кінці XVIII віку” [41, 227]. Учений переконаний, що в подальшому розвитку української літературної мови провідну роль відігравали вже не тільки суспільно-історичні обставини, а й письменники і представники культури як творчі особистості, митці слова, які водночас були відомими громадськими діячами, виразниками національних прагнень народу. Вони розглядали мову не лише як засіб творення, а й осмислювали її суспільно-історичне призначення, підкреслювали її стрижневу роль в існуванні нації.

III. Живомовна фонетика і кирилична графіка цікавила І. Франка в аспекті вибору принципу правопису для української літературної мови. І його пошуки відкрили і вкоренили методи прочитання, вивчення, а потім і видання староукраїнських рукописів. Це сталося завдяки тому, що І. Франко ще раз у своїх статтях вказав на фонетичні й етимологічні особливості написання. Як відомо, учений

обстоював фонетичний правопис як простіший і зручніший у використанні, такий, що має краще сприяти підвищенню грамотності в Україні. Простежував І. Франко і те, як кирилична графіка пристосувалась до потреб фонетичного письма, як формувался український правопис. “У кирильських рукописах, зладжених на Русі, вже від найдавніших, від Остромирового євангелія находимо чимало осібностей руської, навіть спеціально южноруської мови, значить, багато змін від старої етимології на користь фонетики” [29, 152 – 153]. Він називає ознаки переходу традиційної кирилиці до потреб староукраїнської мови найдавнішої писемної доби: “стрічаємо покладене **и** замість **ѣ**, **ѣ** замість **о**, **и** замість **ы**, не говорячи вже про такі зовсім правильні граматично, а з теперішньою нашою етимологією зовсім незгідні способи написання, як **ы** по **к**, **г**, як **и** перед **є**, **я**, ... як заміна **ч** на **ц** та ін.” [29, 153].

І. Франко стверджував, що традиційний кириличний етимологічний правопис був своєрідною загадкою для переписувачів, він потребував заучування способів та правил написання, що “стара етимологія подекуди прямо фальшувала характер нашої старої мови, вводючи в наше письменство юси – знаки носових звуків – котрих у старорусині вже в ту пору, в XI і XII віці, не було і котрих за тим у нас не вживано ніколи правильно” [29, 153]. Це призводило до правописного хаосу, до “розподілу між живим і писаним словом, тим більший хаос бачимо в писанні слів, котрі в різних сторонах різно вимовлялися” [29, 153].

Аналізуючи боротьбу між етимологами і фонетистами в українському правописі (цьому присвячена стаття “Етимологія і фонетика в южноруській літературі”) І. Франко констатував, що “майже кожне слово в протязі нашої 1000-літньої писемної традиції переходило через довгий ряд правописних форм: **человѣкъ**, **человѣк**, **чьловѣкъ**, **чьловѣк**, **чоловѣкъ** **чоловікъ**, **чоловік**, **чоловік**, **чоловік**” [29, 154] та ін. З часом певні форми переставали відповідати звучанню, або ніколи йому й не відповідали, вони трималися “в письменстві силою інерції, поки вкінці таки не були усунені” [29, 155].

Учений детально проаналізував численні “етимологічні питання” староукраїнського правопису: “тенденція щодо викидування **ѣ** проявилася у нас уже давно, в XIII і XIV віці. Його існування зазначувано надстрочним значком, та часто обходилися і без того значка, особливо коли останню перед **ѣ**-ом букву перенесено над рядок. <...> Так само викидувано **ѣ** без сліду у коротких союзах, котрі з’єднано з наступним словом. <...> Що ж до **ы**, то сам цей звук неетимологічний, бо заступав він у нас під впливом болгаро-сербської напрями церковних книг у XIV – XV в. давнє **ы**. <...> Внаслідок цього старослов’янський знак **ы** перемінено на **и**, котре у нас зовсім незаконно заступило місце твердого, губного **н**. Та рівночасно в южноруській мові відбулася інша еволюція: тверде, губне **н** пропало, окрім деяких місцевих говорів, так що **и** у вимові вже давно мало таку саму вартість, як **н** – звідси і пішла безконечна плутанина між цими двома знаками, що тягнеться через усю історію нашого письменства” [29, 155].

І приходиться до висновку, що “наша новіша, народна література виросла на принципі фонетичної писовні, що вона оскільки була народною, оскільки була й фонетичною, що кожна редакція проти фонетики до традиційного етимологічного хаосу була разом реакцією проти живої народної мови і проти живого змісту” [29, 155 – 156]. Це “фонетичне лихо” почалося в Україні не від часів Куліша, як стверджували етимологи, і не від Котляревського, а від правописної реформи Євфимія Тирновського, або від так званого “переписування книг”.

Усі наукові студії І. Франка перейняті не лише надзвичайним патріотизмом, а ще й підкріплені численним фактичним матеріалом і аналізом найдрібніших деталей. Так, його полеміка із д. Чайковським, викладена у статті “Товоримо за вовка – скажімо і на вовка”, рясніє прикладами етимологізації тих чи інших слів з метою пояснення їх написання [28, 172 – 173]. А вивчивши мову „Метрики” Й. Шумлянського науковець

вважав, що читач сам із наведених уривків матиме про неї уявлення, проте відзначає домішки в ній полонізмів, церковнослов'янізмів і окремо вказує на “особливості, властиві наріччям подільському й українському (то́го, се́го, виживле́ння, грі́ха, пісьмо та ін.)” [46, ч. 2, 84], звертає увагу на явища інваріантності в українській мові. У “Передмові до апокрифів і легенд із староукраїнських рукописів. Т. 1. Апокрифи стародавні” вказує на палеографічні особливості текстів, чим доводить українське походження апокрифів: “від стор. 120 пише вже інша, мабуть вже пізніша рука, хоча текст являється безпосереднім продовженням попереднього. Та в формі букв і, в способі написання якого бачимо значні різниці. Новий писець не вживає ъ, а тільки у, що вживає так само, як і старший ж; має іншу форму в, не розрізняються звичайно є і ѳ, не вживається ы, ані ѣ ...” [2].

Дослідження І. Франка вражають надзвичайною системністю і послідовністю в аналізі матеріалу, саме вони сьогодні мають залишатися методологічним взірцем наукових шукань на ниві історії української літературної мови. Історикам мови треба пам'ятати, що вчений застерігав від досліджень “без системи і без якоїсь провідної думки” [46, ч. 2, 89], вимагаючи в осмисленні фактів дотримуватися внутрішнього зв'язку. Прекрасно простежуємо таку системність і провідну думку І. Франка у відстоюванні самостійності української мови серед інших слов'янських, у самотності її розвитку, в утвердженні шляхів фонетичного правопису, який сприяв би разом із природною еволюцією мови засвоєнню і передачі суспільно-культурної інформації від поколінь до поколінь українців.

Література

1. Панько Т.І. Мова і нація в естетичній концепції І.Франка. – Львів: Світ, 1992. – С. 67.
2. Франко І. Передмова до апокрифів і легенд з староукраїнських рукописів. Т. 1. Апокрифи стародавні. – Львів, 1896. – С. 67.

Резюме

Т. Видайчук. Українська живомовна фонетика і кирилична графіка в дослідженнях Івана Франка.

У статті розглянуто наукові погляди І. Франка на винайдення письма, зокрема кирилиці, на становлення та розвиток староукраїнської літературної мови та на особливості функціонування традиційної кириличної графіки для потреб української мови.

Особливу увагу звернуто на погляди вченого про пристосування кирилиці до живомовного звучання та на аспекти усталення фонетичного принципу українського правопису.

Ключові слова: друк, етимологія, жива мова, кирилиця, письмо, принцип правопису, староукраїнська літературна мова, фонетика.

Annotation

Tetjana Vydaichuk. Ukrainain spoken phonetic and Cyrillic script in Ivan Franko's studies.

The article deals with the Ivan Franko's mains on the invention of script, a special Cyrillic, on formation and development of Old Ukrainain literary language and on the usage of traditional Cyrillic script for the phonetic spoken influence into the language of literature.

Special attention was given to opinions of scholar on Cyrillic script and its adaptation to Old Ukrainian sound-system through numerous changes in spelling and on the foundation of the phonetic spelling of future Ukrainian orthography.

Keywords: Cyrillic script, etymology, live speech, Old Ukrainian literary language, phonetic system, principle of orthography, printing.